

שביט זהר ,
"עברי דבר עברית צחה!" || המטמון בתיבה של "גדוד מגיני השפה"

"אתה בטוח?" — "בטוח במאה אחוזים!". על שיחת טלפון מפתיעה שקיבלתי, כזו שלכמותה מייחל כל חוקר הנבחר בארכיונים

בבוקרו של יום ראשון אחד קיבלתי שיחת טלפון מפתיעה; כזו שלכמותה מייחל כל חוקר הנבחר בארכיונים. הדובר הציג את עצמו כהנדסאי יהודה פרידמן. כמעט שניסיתי בנימוס לסיים מיד את השיחה, אבל הדובר הוסיף: "אני חבר של פרופסור בראונשטיין מאוניברסיטת תל אביב, והוא אמר לי שאת בסדר, ושאני יכול לתת לך את החומרים שיש לי על גדוד מגיני השפה". השמטתי פעימה. "גדוד מגיני השפה? אתה בטוח?" — "בטוח במאה אחוזים!" בלבי אמרתי: "לא יכול להיות!" ובקול שאלתי, "האם אני יכולה לבוא לראות את החומרים", והמשכתי בסקרנות: "איך הגיעו אליך החומרים האלה?" — "תבואי ואספר לך את כל הסיפור, אבל אני חייב להזהיר אותך שתצטרכי לטפס הרבה מדרגות כדי להגיע אלי לקומה הרביעית."

כדי לראות את החומרים האלה הייתי מוכנה לטפס גם עד הקומה העשירית, כי תעודות על גדוד מגיני השפה ופעולותיו כמעט לא שרדו, ויש פער גדול בין דלות החומר הארכיוני לבין המהומות שעורר הגדוד בשנות העשרים והתפקיד הנכבד שמילא באותם ימים ביצירת ההכרה בחשיבות הלאומית של הלשון העברית והתרבות העברית. הודיתי בלבי על היכרותי עם פרופסור בראונשטיין ושמתי פני לדירת השיכון הצנועה ברחוב ארלוזורוב .

שם קיבלו אותי בחום רב רבקה ויהודה פרידמן, גימלאי בן 85 שהוא גם ארכיאולוג חובב, שלזכותו נזקפים כמה ממצאים ארכיאולוגיים, כולל גילוי של ביצי יען מהתקופה הכלכוליתית. על עוגות מעשה בית שמעתי את המעשה בתיבת המטמון. יהודה פרידמן היה אחראי למחלקת הקירור בתנובה וטיפל בפיוני הגרוטאות שהצטברו במפעל. סוחר גרוטאות, סטריקובסקי שמו, שאתו התיידד, נהג להראות לו חפצים שהתגלגלו לידינו; בין היתר כלי עבודה מתחילת המאה העשרים, שאותם מסר פרידמן לביתן "אדם ועמלו" במוזיאון ארץ ישראל. יום אחד הראה לו סוחר הגרוטאות תיבה מלאה במסמכים שנמצאה במפעל מתכת שנסגר ביפו. רוב המסמכים נגעו לניהול המפעל, אבל היו בהם גם כמה מכתבים שכתב פישל קרונגרד, לימים אפרים בירתי, לחברו יצחק נתן ברגר, שכמה מהם נכתבו על נייר מכתבים עם הלוגו של גדוד מגיני השפה, ואחד נכתב על צדה האחורי של כרזה קטנה שכותרתה: "עברי, דבר עברית צחה!" פרידמן הבין שמדובר במסמכים בעלי ערך ארכיוני והמתין לשעת הכושר למסרם, וזו נקרתה לו, למזלי, כשנתקל בשמי בהקשר של מחקר על גדוד מגיני השפה .

גדוד מגיני השפה נוסד ב 1923 על ידי בני נוער, חלקם תלמידי הגימנסיה העברית הרצליה. לא ידוע כמה חברים היו בגדוד בתל אביב וביישוב בכלל. לפי ההיסטוריון שמעון שור, שכתב מחקר מקיף על תולדות הגדוד, היו בו בשנת הקמתו 175 חברים, רובם תלמידי הכיתות הגבוהות בגימנסיה, פועלים, תלמידות בסמינר לוינסקי, תלמידי בית הספר למסחר ופקידים, ואליהם הצטרפו גם בני נוער ירושלמים, ואחר כך חברים מכל רחבי הארץ. בשנת 1926 עלה מספר החברים בגדוד לכמעט שלוש מאות. היתה זו, אם כן, קבוצה גדולה למדי של צעירים שנאבקו בשנות העשרים על ביסוס מעמדה ההגמוני של העברית ביישוב. אפשר לראות את הקבוצה הזאת כצעירים קנאים שנלחמו את מלחמת העברית, אבל אפשר גם לראותם כצעירים פרוצים פורקי עול שנהנו מאהדה ציבורית ומחופש פעולה מפתיעים. חברי הגדוד לא דאגו לתעד את פעילותם, וכמו שהופיעו יום אחד בחיי היישוב, כך נעלמו — גם מדפי ההיסטוריה. עורך הדין אהרון חוטר-ישי, שהיה אחד ממנהיגי הגדוד, הסביר בסוף ימיו לשמעון שור כי חברי הגדוד היו עסוקים כל כך במאבק עצמו, שלא התפנו לתעד את פעילויותיהם; כמאמר המנון הגדוד": מַפְלָגוֹת אֵין לָנוּ; אֵין גַּם תְּכַנְיֹוֹת, מְאַחֲדִים אֶנְחָנוּ/ עַל כָּל הַחַזִּיתוֹת. בּוֹאוּ, אַחֲרַי, בּוֹאוּ, שְׁלָנוּ הַעֲתִיד/כִּי סִיסְמָתֵנוּ: יְהוּדִי, דַּבֵּר עֵבְרִית!"

לאמיתו של דבר, לבד מכמה מכתבים שכתבו חברי הגדוד לאישים שונים, למוסדות, לראשי הערים ולכרוזים שונים שתלו ברחובות הערים, כמעט ולא נותרו עדויות של חברי הגדוד עצמם. וחוץ מקומץ של עדויות על תלמידי הגימנסיה העברית הרצליה, רק פה ושם צצה לה, ממקום לא צפוי, עדות על בני משפחה שהיו בגדוד. אבל לא נשמרה ולו גם רשימה חלקית של חבריו. המחקר החלוצי של שור שיחזר חלק מפעולותיו של הגדוד וגם תיאר את היחסים בינו ובין דמויות

מרכזיות בחיי היישוב, ובהם יוסף קלוזנר, חיים נחמן ביאליק ומנחם אוסישקין, כמו גם את היחסים בין חברי הגדוד והמורים הבכירים בגימנסיה העברית "הרצליה". ואולם, היחסים בין חברי הגדוד לבין עצמם ודפוסי הארגון והפעולות שלו נותרו עלומים, ולכן אי אפשר לשרטט את הדיוקן הקבוצתי של חבריו.

בתיבה שנמסרה למר פרידמן, שאת מסמכיה הפקיד בנדיבות בידי, נמצאו שרידי התכתבות מהשנים 1921-1936 בין חבר הגדוד פישל קרונגרד לבין יצחק נתן ברגר, גלויה כתובה בפולנית וביידיש, ברכת שנה טובה לשנת תרפ"ה על גבי גלויה מ"אלבאם פאלעסטינע" (אלבום פלשתינה), מעטפה ריקה, קופון של בול משנת 1936 שלא נעשה בו שימוש וכרטיס מטען. כשערכתי את רשימת האיננוטר עלה בזיכרוני תום סויר, המונה את אוצרותיו בסוף היום שבו מכר לחבריו את זכויות הסיוד של הגדר. יצחק נתן ברגר, הנמען של ההתכתבות, שמר ברשותו את ה"אוצרות" האלה, ובהם גם כמה מכתבים בעברית ששלח לו פישל (אפרים) קרונגרד (בירת) על גבי נייר המכתבים של הגדוד. קרונגרד ציפה בקוצר רוח לעלייתו של ברגר לארץ ישראל ובמכתבים תינה את הקשיים הכלכליים המדאיגים שהם מנת חלקו, שבגללם יאלץ אולי לעזוב את הארץ ולחזור לפולין. כשהגיע ברגר לארץ הוא השתכן תחילה בביתו של בירת, וזה תבע ממנו לעברת לאלתר את שם משפחתו. הוא גם שלח לברגר, אף שהתגורר בדירתו, מכתב רשמי מטעם "הוועדה לשינוי שמות ע"י מחלקת ההפצה", שהציעה כמה שמות משפחה: "הננו להודיע לכבודו כי השמות הנקובים מטה אושרו ע"י ועדת המומחים. נא לבחור מהם לפי טעמו: הררי, גבעי, ביתר, גבעולי." נראה שברגר לא התרשם במיוחד מהתביעה. זמן מה אחר כך עזב את הדירה בלי שעייברת את שם משפחתו. המכתב האחרון שנשמר בתיבה נשלח אליו מלודז' ב 26 בנובמבר 1936, ומלמד כי שמר על שם המשפחה הלועזי והתגורר אותה עת ברחוב העלייה 20 בתל אביב. בירותי נאלץ לחזור ללודז' נושא את שמו הקודם, פישל קרונגרד, שכן הקונסול הפולני בירושלים סירב לשנות את שמו בפספורט: "בשבוע העבר בהיותי אצל הקונסול הפולני אמרתיו שרוצה אני לשנות שמי רשמית מפישל קרונגרד על — אפרים בירת[י], והאחרון אמר לי שבתור אזרח פולני אין ברשותי לעשות דבר שכזה. ז"א לאזרח פולני בחו"ל אסור לשנות את שמו רשמית". הוא חזר ללודז' כפישל קרונגרד, ואילו ידידו ברגר, ששמר על שמו הלועזי, נשאר בארץ ונצר במשך עשרות שנים את חליפת המכתבים ביניהם.

אחד מהמכתבים נכתב על צדו האחורי של כרוז שפירסם גדוד מגיני השפה בשם: "עברי, דבר עברית צחה! השגיאות השגורות בדיבור". זה תיעוד נדיר לשימושי הלשון המדוברת בשנות העשרים. בכרוז המזכיר את ספרי "ודייק", שמהם למדנו בשנות ה-60 עברית תקנית לבחינות הבגרות, מופיעים תיקוני לשון בנוסח: אל תאמר "הוא יִשן", אמור "הוא יִשן"; אל תאמר "אני חודל", אמור "אני חדל". חשוב אף יותר, שאפשר ללמוד מהכרוז הזה על שימושי לשון שמקורם בשאילה משפות זרות שרווחו ביישוב בשנות ה-20 ובעיקר אפשר לזהות בהם, כפי שמצא ידידי פרופ' אברהם נוברשטרן, את עקבות היידיש בכל הנוגע ליחסות ולמין של שם העצם. כך, לדוגמה, מוצעים בין השאר התיקונים הבאים: "שכרנו דירה לשנה" ולא "לקחנו דירה על שנה", "הזמנתי אורח לשבת" ולא "הזמנתי אורח על שבת", "חכה לי" ולא "חכה עלי", "השבוע הזה" ולא "השבוע הזאת", "הלילה הזה" ולא "הלילה הזאת". המידע החשוב ביותר שכוללים המכתבים נוגע למבנה הארגוני של הגדוד, לאופן שבו פעל וקצת שבקצת מידע על חבריו. מהמכתבים עולה

שעם הגדוד נמנו לא רק תלמידי הגימנסיה, אלא גם בחורים בשנות העשרים לחייהם שעברו את הגיל של חברות בתנועות הנוער וחיפשו אולי עניין לענות בו ומסגרת שתיתן משמעות לבילוי הזמן הפנוי. בניגוד לדימוי המקובל של חברי הגדוד כבני טובים חילוניים, כותב המכתב, בירתי מתגלה כבחור דתי שהקפיד על קיום מצוות, ובמכתבו הוא מתאר בגאווה את החסידים העובדים בסניף הדואר בשכונת מאה שערים: "בשכונת 'מאה-שערים' אשר בירושלים נמצא סניף של משרד הדאר המרכזי ופקידיו הם שלושה. וכולם בשעת עבודתם מלובשים 'ירמקליס' (כפות) ופיאות ארוכות יודעים את השפות עברית אנגלית ערבית, נדמה לי שפולין לא תמצא חסידים שיהיו מוכשרים לעבודה משרדית מה? בגאווה לא פחותה הוא מספר, במכתב אחר, כיצד פעל ביאליק למניעת חילול השבת בתל אביב: "גם אליכם הגיעו כבר בטח הידיעות על החברה החדשה 'עונג-שבת' שח. נ. ביאליק עומד בראשה, מטרת החברה הנ"ל היא ליסר לנוער, ולפעול עליו שלא יחלל את השבת בפרהסי' כגון שלא לעשן סיגרות בשבת ברחובות, לבטל את התחרויות בכדור-רגל בשבת, ופעולת החברה היא להקבץ על הסעודה השלישית בשבת (שלוש-שעיציס....) בבית המדרש. "מנייר המכתבים הרשמי של הגדוד, מסמך נדיר בפני עצמו, אפשר ללמוד על המבנה הארגוני של הגדוד. בראשו, מצד שמאל, מופיעה הסיסמה: "תחית שפה — תחית עם". בצדו הימני מתואר המבנה הארגוני של הגדוד כמבנה כמו-צבאי. היו בו שלוש פלוגות ראשיות: פלוגת הגנה שהיתה מחולקת ל"משמר" ו"שליטים"; פלוגת הפצה שהיתה מורכבת מ"מורים" ומ"הפצה", ופלוגת תעמולה שהיתה מורכבת מ"תעמולה" ו"מוסדות". בצד אלה פעלה גם מחלקה "לעבודה תרבותית פנימית". כלומר, חלק מחברי הגדוד עסקו בשמירה על נוכחות העברית במרחב הציבורי, חלקם עסקו בתעמולה למען העברית וחלק טיפלו בהפצתה. המכתבים מלמדים שחברי הגדוד ניהלו מערכת מסודרת של התכתבויות ואף מיספרו את הדואר היוצא לפי שיטה ביורוקרטית מוכרת, אולי תרומתם של אלה מחברי הגדוד שהיו תלמידי בית הספר למסחר. לדוגמה, המכתב המודיע לברגר לאיזה שמות משפחה יוכל לעברת את שמו מוספר כ/1682 הפ6. ממכתב אחר למדים שבתל אביב היתה לגדוד חותמת נאה. במלים אחרות, הנהלת הגדוד, שהיתה מורכבת לכאורה מבני נוער פרוצים, ניסתה לתת לפעולותיה דימוי של ארגון מכובד וטרחה להצטייד בנייר מכתבים רשמי ובחותמת הדורה בירתי תיאר לחברו את נוהלי העבודה של הגדוד: מפקד הגדוד היה נוהג להציע לחברים תפקידים ולהטיל עליהם משימות. בירתי עצמו מונה למזכיר מחלקת ההפצה והוטל עליו להעתיק מספר רב של חוזרים שהפיץ הגדוד: "בתור מזכיר הפלוגה ב' מחלקת ההפצה, הי' [כתיב של אדם דתי הנמנע מ"יה"] בידי להוציא לך העתקה מהתיק של שנוי השמות שזה שייך למחלקתנו, במחלקת ההפצה העבודה מעניינת מאד יותר משאר המחלקות. סוף סוף נעניתי לבקשת ראש-הגדוד והנני עובד בקביעות בהמזכירות של מחלקת ההפצה. הנ"ל בקשני או למנות אותי לראש-המחלקה אן לְסַפַח אותי למחלקת המורים, אבל מאנתי לקבל את שני אלה, אלא שאני עובד שלש פעמים בשבוע, והנני עסוק בכתיבת מכתבים-חוזרים, כעת יש לי לכתוב כשלישים מכתבים להסופרים העברים בתל-אביב, וירושלים. " במכתבים בולטת החשיבות העצמית הרבה שביקש בירתי לייחס לעצמו כחבר בגדוד. הוא בוחר לשלוח לחברו, שהתגורר בביתו, מכתב רשמי במקום פשוט להחליף אתו דברים. בשנות העשרים הוא היה מובטל, ובגלל הקשיים הכלכליים נאלצה משפחתו למכור את דירתה. היותו מזכיר מחלקת ההפצה איפשרה לו להתגדר בתואר מכובד שירשים את חברו שזה עתה עלה לארץ. הוא

גם לא שכח לחתום על המכתב בתוארו המלא: "הנהגת המחלקה, אפרים בירתי, סגן ראש המחלקה". "בירתי לא הצליח למצוא מקור פרנסה וחי בבטלה מנוונת. הפעילות בגדוד היתה ככל הנראה הדבר המשמעותי היחיד שעשה באותם ימים, ואולי מצא נחמת מה בפעילות שלו בגדוד ובעבודה במחלקת ההפצה: "אתאר בקצור איך אנכי מבלה את הימים האחרונים זה דוקא לא קשה בבקר אני קם הולך לבית הכנסת להתפלל תפלת שחרית אוכל ארוחת הבקר בשתיים עשרה אוכלים צהרים, וארוחת הערב איך לפעמים או ב 121086 או לגמרי לא שקועים במחשבות שחורות כן לשוב? לא לשוב? מה לעשות? המשבר הולך וגדול מיום ליום, ה' ירחם! כמו שאומרים התימנים עבודה לא יש, פרנסה לא יש ה' ירחם. לפעמים הולך אני לפנינה, וחוזר אני בלב קרוע ומורתח אינני יכול לישון אפילו הכל מפני השאלה, מה יהי? 'בשבת קמים בבקר השכם הולכים להתפלל באים אוכלים סעודת השבת לומדים גמרא אברהם ב. בא, מפטטים מקשקשים הזמן הולך ואחריו בא אחר והעולם כתקונו שוב פעם ימות החול שוב פעם שבת עם אותו סדר היום רק את היום הרביעי מחכים בכליון עינים אולי יביא מכתב וככה חיים" [...]. עיקר שכחתי! לספר היום בכל ערב עסוק אנכי שעה אחת בגדוד מגני השפה."

על פי המנון הגדוד, פרי עטו של הבימאי והתמלילן יוסף אוקסנבורג, חברי הגדוד התגאו בכך שלא השתייכו לאף לא אחת מן המסגרות המפלגתיות והאזרחיות של החברה היישובית: "התדעו מי אנכי?/התדעו מי אני?/אין אני פרקציוני/ואף לא ברגני, /וגם לא מופס הנני, /גם לא איש צבא;/התדעו מי אנכי?/מגדוד מגני השפה! /הודי, דבר עברי/ת, שפת עמך וארצך! /יהודי, זכר תמיד/פי עברית היא שפתך!"

קשה להכריע אם נעימת ההמנון היא אירונית או רצינית, אבל נראה שהעובדה שהגדוד לא השתייך למסגרת ארגונית אזרחית או מפלגתית גרמה לכך שפעולותיו לא תועדו. למרות המבנה המאורגן שלו — לפחות על הנייר — ולמרות החשיבות העצמית שהפגינו חבריו, אף אחד מהם לא מצא לנכון להשאיר תיעוד מסודר. צריך היה שהתיבה והמכתבים שנגנזו בה יותר מיובל שנים יישמרו על ידי מי שידע להכיר בערכם, ושיעלו יום אחד כמו מאוב. קרוב לוודאי שמטמונים מעין אלה מונחים עדיין ברשות יחידים כאבן שאין לה הופכין ומחכים לגואלם. לא תמיד יש אצלנו מודעות לחשיבות ולערך של מסמכים מעין אלה בהארת פינות שונות של תולדות התרבות העברית בארץ. מותר אולי לקוות שסיפור המטמון של גדוד מגני השפה ידרבן אחרים להציץ בניירות ישנים שנמצאים ברשותם לפני שייפטרו מהם. אולי עוד כמה תיבות יזכו להיגאל מפח האשפה או מקבורה בערימת גרוטאות, ומה שבתוכן יאיר עוד פינות נשכחות בהיסטוריה של התרבות העברית.